

Szendrei Janka

Magyarországi ágostonos kanonokok misszáléja: Gniezno, Biblioteka Katedralna Ms. 150.

A gnieznói katedrális könyvtárában Ms. 150 jelzet alatt található egy pergamen misszále, mely 1394 és 1399 között készült. Nagysága 29,5 x 22 cm, és 405 fóliót tartalmaz. Eleje

Szendrei Janka zenetörténész, karnagy, a MTA Zenetudományi Intézete régizene-történeti osztályának vezetője, a LFZE egyházzenetanszékének tanszékvezető egyetemi tanára.

hiányos, ma ádvent második vasárnapjának lekciónak indul, a végén viszont teljes, sőt az utolsó fóliókon már a XVI. században készült toldalékok vannak, részben papírlapokon.¹ Írása gótikus könyvírás, két oszlopba rendezve. Az újabb lengyel zenetörténeti szakirodalom a gnieznói reguláris kanonokok misszáléjaként használja a könyvet.² A könyvtár katalógusa szerint reguláris kanonokok, mégpedig lateráni kanonokok számára készült.

„A magyar notáció bizony lengyel forrásban is előfordul” — hallottam pár éve itthoni kutatóktól, erre a kéziratra utalva. No, azt azért meg kellene közelebbről is nézni — gondoltam magamban. Szerencsém volt. Lengyel kolléganőm hívására amúgy is dolgom akadt Varsóban, így a misszále mikrofilmje hamarosan a kezemben volt, a helyszínen pedig színes diafelvételeit is láthattam.

Valóban van benne magyar notáció —nem a scriptor, hanem az egyik első használó írta bele az ordo missae részben—, de ez nem meglepő. A misszále ugyanis egyértelműen magyarországi rendeltetésű! Megrendelője magyarországi személy volt, tartalma igazodik a magyarországi liturgikus szokásokhoz, ugyanakkor ágostonos volta is bizonyos. Egyedül a betűírást kivitelező hivatásos scriptor nem magyarországi: Nicolaus de Polonia a boroszlói (wrocławai) egyházmegyéhez tartozott. A gnieznói kódex mindeddig első és egyetlen dokumentuma a magyarországi ágostonos kanonokok liturgiájának. Nem először fordul elő, hogy a magyar notáció külföldi könyvtárban hazai forrás nyomára vezet.

Tekintsük át először a kézirat keletkezési körülményeiről informáló, a scriptortól származó, könyvírással készült piros betűs tudósításokat!

¹ Jadwiga Rył: *Katalog rękopisów biblioteki katedralnej w Gnieźnie*. Lublin 1982. Nr. 150. E katalógus-leírás is regisztrálja a XVI. századi toldalékokat, de a 385–410. fóliókra, bár előzőleg maga is csak 405 fóliónak jegyzi a kéziratot. Annyi bizonyos, hogy a mikrofilmen is látható paginálás szerint a 761–810. oldalakról van szó.

² Jerzy Morawski: *Recytatywo liturgiczny*. Warszawa 1996. [Historia muzyki polskiej XI.] 217., 223–224., 250–251. (Itt a kézirat a gnieznói reguláris kanonokok misszáléjának van nevezve, s facsimile látható 303. oldaláról), 254. (kottapélda), 267. („Missale kanoników regularnych z Gniezna z 1394–99...”), etc.

A 293. fólión³ a következők olvashatók: „Explicit liber missalis ordinis fratrum beati Augustini per manus magistri Nicolai de Polonia dyocesis Wratislaviensis. Anno domini millesimo cccº nonagesimo quarto misit domina uxor magistri Miksch de Prodauis scribere hunc librum ad salutem anime sue. Scriptor scripsisset bene melius si voluisset.”

A 384. fólión ez áll: „Sub anno domini millesimo cºcºcº nonagesimo nono tempore Segismundi regis Ungarie misit venerabilis domine (!) Ursule (!) relicta condam magistri Mickuchs filii condam Ackusch Bani⁴ de Prodauis istum librum missale scribere ad salutem anime sue per manus magistri Nicolai Cathedralis de dyocesis Wratislaviensis. Completus est iste liber sabbato ante festum sancte Elizabeth hora vesperorum nonagesimo nono anno.

Qui libros scribunt nunquam tormenta subibunt. Quis scribere nescit ille nullum putat esse laborem. Tres digiti scribunt nec cetera membra quiescunt. Orate Deum pro scriptore.”

A scriptor kétféleképpen nevezi meg magát: *magister Nicolaus de Polonia*, ill. *magister Nicolaus Cathedralis*, aki a wrocławai egyházmegyébe tartozik. Nevén és származási, valamint működési helyén kívül tehát megtudjuk Miklós mesterről, hogy ő *scriptor cathedralis*. Mint köztudott, ez nem annyit jelent, hogy valamelyik katedrális személyzetéhez tartozott, hanem annyit, hogy hivatásos scriptor (németül: Stuhlschreiber),⁵ mintegy kisiparos vállalkozó volt, aki abból élt, hogy bérmasolóként jó pénzért könyvet másolt, közeli és távolról érkező megrendelőknek egyaránt. Másoláshoz mintapéldányokat többnyire a megrendelőktől kapott.

A misszále megrendelője a korábbi, 1390-es bejegyzés szerint a Prodavizból való Mikcs mester felesége volt. A későbbi bejegyzés szerint, mely 1394-ben („Zsigmond, Magyarország királya idejében”) készült, a megrendelő már Mikcs mester (itt Mikuchs-nak írva) özvegyeként szerepel. Megtudjuk, hogy Urzulának (Orsolyának) hívták, s hogy elhunyt férje Ákos (Ackusch) bán fia volt. Mindez arra utal, hogy a magyar történelem ismert személyiségéről van szó, Bebek Orsolyáról, Bebek Imre egykori országbíró lányáról, aki első férje, prodavizi

³ A kéziratnak szakirodalomban citált újkori fóliálása, melyet fent megadtunk, a mikrofilmen nem látszik. Kivehető viszont egy eredeti római számos fóliálás a recto oldalak felső margóján középen, s egy újkori paginálás a jobb felső sarokban, amely viszont csak 10 oldalanként van jelölve. A misszáléről készült színes diafelvétel alapján a scriptortól származó szöveg a régi CCLXXVII. fólión van, az újkori oldalszámozás pedig 572. oldalt mutat. A scriptor a fejezetzáró liturgikus szöveget (Szent Katalin miséjének befejező könyörgését, egyben a sanctorale-fejezet végét) kihagyás nélkül folytatta a leírásról szóló információkkal, a baloldali oszlop alján, piros tintával és kissé nagyobb betűméretben. A leírás adatai után folyamatosan a Commune sanctorum fejezet címfelirata következik.

⁴ Jadwiga Rył idézett katalógusa Bam-nak olvassa, vö. 96.

⁵ A terminushoz lásd Bernhard Bischoff: *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*. 2. Auflage, Berlin 1986. 200., 297. Magyarországi adatok: Ábel Jenő: *A bártfai Sz.-Egyed temploma könyvtárának története*. Budapest 1885.

Mikcs halála után (1393 vagy 1394) a Stibor-rokonságba tartozó Staszóvi Jugo felesége lett. Prodavizi Mikcs Szlavóniában volt birtokos, a Körös megyei gazdag roviscsei uradalom tulajdonosaként.⁶ Prodaviz (Prodavice) vár és város volt a Dráva túlsópartjához közel, Körös megyében.

A misszale scriptora tehát egy wrocławi hivatásos másoló, megrendelője viszont magyarországi személy volt. Kinek a használatára rendelték a könyvet? A scriptor szerint az ágostonos „testvérek” számára. E megjelölés hallatán legelőször ágostonos remetékre gondolnánk. A könyv liturgikus tartalmának vizsgálata azonban arra utal, hogy nem róluk, hanem ágostonos kanonokokról van szó.⁷ A misszale magyarországi, mégpedig zágrábi egyházmegyéhez tartozó ágostonos kanonoki kolostor számára készült. A benne leírt liturgia sajátosságai kizárják mind a lengyel eredetet, mind pedig azt, hogy ágostonos remetéknek állították volna össze.

A misszale tartalma

Proprium de tempore (f. 1–151, 169–239); ordinarium missae és canon missae (f. 151–168), ebben található a kottás prefációk és a Pater noster (f. 154–161, 166–167); proprium sanctorum f. 239–293; commune sanctorum és votív formulák (f. 293–365); szekvenciák (f. 365–384).

Magyarországi rendeltetésre utaló liturgikus tételek

Az *A cunctis* orációban a „közös” rész után a saját patrónus nevének említése következik. Egyházmegyés szerkönyvnel a püspöki egyház védőszentjének nevét olvashatjuk ezen a ponton,⁸ s ugyanezt tapasztaljuk a gnieznói misszáléban is. A gnieznói misszáléban „... confessoribus tuis Stephano Emrico Ladizlao et omnibus sanctis...” áll a megfelelő helyen. Ami egyrészt annyit jelent, hogy biztosan magyarországi misszálét tartunk kézben. Másrészt e választás segíti a közelebbi lokalizálást. A három szent király együtt Zágrábban számított patrónusnak — így valószínű, hogy az ágostonoskanonok-kolostor, amelynek használatára a könyvet készítették, a zágrábi egyházmegye területén volt. Felvethetjük ugyan, hogy esetleg —a szokás ellenére— magának a kolostornak volt a három szent király a titulusa — mai tudásunk szerint azonban nem létezett Magyarországon ilyen titullussal ágostonos kolostor.⁹

⁶ Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437*. Budapest 1984. 49.

⁷ „Frater”-nek ágostonos *kanonokokat* is neveztek, lásd például az egyik sagani XV. századi ágostonoskanonok-graduále rubrikájában: Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka I. F. 387, fol. 82 (a *Sedit angelus* verzusát „duo fratres vel tres” adják elő).

⁸ Dobszay László: „Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája”, in *Zenetudományi Dolgozatok*. Budapest 1984. 7–12.

⁹ F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest, Pytheas 2000. A kimutatásokban felsorolt ágostonrendi prépostságok közül csak Lulla (veszprémi egyházmegye) titulusa Szent László (magában). Az azonosítatlan Szent István ágostonrendi prépostság esetében nem tudható, melyik Szent Istvánról van szó, vagyis pontosan mi volt a titulus.

A sanctoralét tartalmazó fejezetben megvan Szent László király ünnepe a főszövegben. Három saját oráció képviseli a misét, amelyet a commune segítségével végeztek. Ugyanez a helyzet Szent István király napjánál, itt is három oráció olvasható. Szent Adalbert ünnepénél csak egyetlen orációt kapunk, mégpedig utólagosan a lapszélre írva, míg Szent Imre napjáról nem emlékezik meg a kézirat.

A magyar szentek, István és László királyok ünneplése azonban nem merült ki egy puritán communis liturgiában. A szekvencia-fejezet igazolja ezt, hiszen tartalmazza Szent László *Novae laudis* szekvenciáját „De sancto Ladizlao rege Ungarie et confessore” felirattal, úgyszintén Szent István királyét, a *Corde voce-t*, „De sancto Stephano regis (!) Ungarie” felirattal. Imrének szekvenciát sem szántak a könyvben. Tudván, hogy a szekvencia milyen szorosan kapcsolódik az allelujához, István és László esetében valószínű a saját alleluják ismerete is (egy graduáléban ezeket valószínűleg rögzítették volna), bár nem lehetetlen az sem, hogy communis tételekhez kapcsolták az ünnepi szekvenciákat.

A magyar szentek szokásos kultuszán kívül magyarországi liturgikus hagyományra utalnak a misszáléban bizonyos, csak országunkban használt egyéb énekek is. Köztük kiemelkedő jelentőségű a főszöveg szerves részeként megjelenő *Omnes una celebremus* közvasárnapokra szánt szekvencia. De e körbe tartozik a kézirat Szent Erzsébetről szóló ritka szekvenciája: a *Iucundetur plebs fidelis* is, melyet a leíró így vezetett be: „In festo sancte Elizabeth filie regis Andree ...” Az Erzsébet-kultusz teljes Európáé volt ugyan (bár nem ilyen rubrikával bevezetve), de ez a szekvencia csak hazai forrásokban fordult elő. Az *Analecta Hymnica* mindössze két zágrábi kéziratot tüntet fel lelőhelyeként,¹⁰ ezekhez a Bakócz graduále adatát csatolhatjuk harmadikként.¹¹ A szekvenciát a gnieznói misszáléban megelőző rímes szövegű alleluja ismeretlen az alleluja összkiadásában, nem lehetetlen, hogy maga is magyarországi alkotás, de eddig párhuzamát nem találtuk.¹²

A temporale jellemző alleluja-sorozatokat híradásunk végéhez csatoltuk. Pontosán ilyen listákat nem találunk —nem is találhattunk— más magyarországi forrásban. Mégis vannak ezeknek a listáknak olyan vonásaik, melyek valószínűleg a magyarországi környezettel magyarázhatók. Így az *All. Verba mea*-val induló pünkösdi utáni sorozatban 7. helyen ott áll az esztergomi forrásokat jellemző rövid *All. Magnus Dominus*, egy rendkívül ritka darab. A húsvéti időben az oktáva *All. Post dies octo*-ja, s a három utolsó vasárnap *Modicum, Vado, Usquemodo* alleluja-csoportja szintén meghatározó eleme forrásainknak. A hús-

(Ezen eltűnt Szent Sír-rendi ágostonos prépostság helyét illetően esetleg a zágrábi egyházmegyére utalhat, hogy 1375-ben a glogoncai prépost viselte a szentistváni kanonok címét is.)

¹⁰ *Analecta Hymnica Medii Aevi*. Hrsg. von Clemens Blume — Guido Maria Dreves. Bd. XXXVII. Leipzig 1901. 162.

¹¹ *Graduale Strigoniense* (s. XV/XVI), *-** kötet. Edited and introduced by Janka Szendrei, Budapest 1990–1993. [Musicalia Danubiana 12.] A szekvenciát lásd a dallamkötetben (**), 438.

¹² *All. Sancta Dei famula, Elizabeth, tu virtutum regula, prece postula, nos te sequi iugiter vita munda.*

vét oktávája alatt alkalmazott tételek mind ismertek gyakorlatunkban, ha nem is ebben a sorrendben.

A misszále Zsigmondot többször említi, királynak nevezve őt.¹³ Elhangzik a király neve az *Exsultet*-ben (...una cum papa nostro N. et gloriosissimo rege nostro Segismundo...), valamint a votív misék között a királyért mondandó formulában, itt mindhárom miseoráció említi név szerint Zsigmondot (mindig a *Segismundus* alakot használva).

A misszále Nicolaus de Polonia által írt, teljesnek mondható anyagában, ugyanott, ahol a magyar szent királyok kultusza is elő van írva, hiába keressük a lengyel vonatkozású ünnepeket, hiába keressük akár a gnieznói, akár a wrocławui helyi sanctorale nyomait. Így nincs meg az eredeti misekönyvben a Wrocławban ereklyéi miatt tisztelt Vince püspök vértanú ünnepe június 6-án, sőt nincs meg a Hedvig, Szaniszló, Vencel,¹⁴ Adalbert kiemelt, országos liturgikus tiszteletét szolgáló anyag sem. Vagyis további érvek szólnak amellett, hogy nem lengyel eredetű a kódex.

Annál feltűnőbb, hogy a kézirat végéhez csatolt függeléklapokon utólag, XVI. századi írással mégis pótolták a lengyel sanctoralét. A toldalékos lapokon a lengyelekre jellemző szentkultuszok anyagával egészítették ki a misszálét: egyes későn keletkezett, középkorvégi „offíciumok”¹⁵ s divatos votívformulák közé beírták Adalbert és a Translatio Adalberti mellett Szaniszló (Stanisław, V. 8, IX. 27), s Hedvig (Jadwiga, X. 15, VIII. 25) ünnepének liturgikus teteleit is.¹⁶ Abban az összeállításban, ahogyan azokat a lengyel egyházak használták, vagyis patrónusokat megillető gazdagsággal és sajátos, a magyarországitól eltérő tételválogatást alkalmazva. Valószínű a kontextusból, hogy a Translatio Adalberti esetében a bejegyző októberi dátumra számított. Ez megfelelne annak, hogy a lengyel ünnep Gniezno, Krakkó és Płock esetében október 20. (Wrocławban máskor van, a magyarországi ünnep pedig november 6.). A függelék minden eleme azt sugallja, hogy a misszálét a XVI. században Lengyelországban használták, s ehhez tartalmi kiegészítésekre volt szükség. A helyzet megértéséhez a legjobb érvet ismét az *A cunctis* könyörgés szolgáltatja. Ezt a függelékben szükségesnek látták újra közölni, immár Adalbertet és Sztaniszlávot említve a patrónust illető helyen.

¹³ A wrocławui Biblioteka Uniwersytecka Ms. 1194 jelzetű, a helybéli Mária Magdolna-templomból származó 1429-ben írott graduáléja Zsigmondot ugyancsak említi az *Exsultet*-ben, de *császárnak* nevezi: „... una cum ... papa nostro Martino et gloriosissimo imperatore nostro Sigismundo ... antistite nostro Cunrado ...” (új fol. 112).

¹⁴ Adalberthez hasonlóan csak egy lapszélre írt oráció képviseli Vencelt is.

¹⁵ Olykor egy-egy teljes misepropriumot neveztek offíciumnak, lásd például kódexünkben a 809., toldalékos oldalon: „Officium de Transfiguratione”.

¹⁶ E helyi kultuszokról lásd: Jonas Vilimas: *Gregorian Sanctorale in the Archdiocese of Gniezno in the Late Middle Ages. A Case of Four Saints*. M. A. Thesis in Medieval Studies. The Central European University. Budapest 1996 (kézirat). A lengyel patrónusok teljes miseformulákkal szerepelnek kódexünk függelékében, így szekvenciáik is megvannak.

A gnieznói misszále tartalmában számos olyan tétel mutatható ki, mely a magyarországi világi egyházak misszáléiban nincs meg, vagy más liturgikus helyen szerepel. Ez annak a jele, hogy az érintett ágostonos kanonokok liturgiája nem egyszerűen a hazai regionális úzusok valamelyikének alkalmazása, hanem nemzetközi rendi kapcsolatokat is figyelembe vesz. Néhány a magyarországi világi egyházak liturgiájában idegen elem:

Ádvent második vasárnapján a gnieznói kódex az *All. Laetatus sum*-ot írja elő, amely tétel ebben a funkcióban általános és tartósan használt volt Európa-szerte, ám éppen a magyarországi egyházmegyéék (és pálosok) az *All. Rex noster*-t választották helyette.

Ádvent negyedik vasárnapján az introitus a gnieznói kódex szerint a *Rorate caeli* — „ut supra” hivatkozással, amely utalás a kántorböjti szerdára s az időszaki votív Mária-misékre vonatkozik. Ez a tételválasztás a középkorban főként a római s a valami okból szorosan római mintát követő egyházakat (és rendeket) jellemezte, míg más összefüggő európai régiók — melyekhez a magyar világi egyház is tartozott — ádvent negyedik vasárnapjára a *Memento nostri* introitust írták elő, a *Rorate*-t megtartva a másik két funkcióban.

Aprószentek napján, dec. 28-án két, a többi magyarországi forráshoz képest különleges ének-asszignáció figyelhető meg a gnieznói kódexben. Egyikük az *All. Laudate pueri*, mely a magyarországi egyházmegyes miseliturgia e helyen előírt *Laus tibi Christe; Te martyr*um tétele helyett áll. Ebben az esetben általánosan ismert alleluja került rendhagyó alkalmazásba, s inkább a saját tétel elhagyását kell szóvá tennünk. A másik önálló tételválasztás a *Effuderunt sanguinem sanctorum* traktus. Eredetileg commune-tétel lehetett, s másodlagos helye a decemberi emléknap. A magyarországi egyházmegyes liturgiák nem ismerik.

Nagyböjt második vasárnapján kódexünkben a traktus nem a *Dixit Dominus mulieri*, hanem a „római” *Confitemini Domino quoniam bonus*. Ez a választás összefügg az evangéliumválasztással. Valóban, a gnieznói misszále nem a kananeus asszonyról szóló evangéliumot hozza, hanem a színeváltozását.

Feketevasárnapon (Dominica de Passione) a traktus egy ritka tétel: *Salvator mundi, salva nos, qui per crucem et sanguinem redemisti nos*. Ez a darab az általános *Saepe expugnaverunt me* helyén áll. Nem nevezhető „római” sajátágnak, de nincs meg a magyarországi egyházmegyes forrásokban sem. Eddig egyetlen magyar forrásból ismertük: a Pray-kódexből, de itt a votív Szent Kereszt-mise alkotóeleme.¹⁷

Szentháromság napján a gnieznói misszále az *All. Benedictus es*-t írja elő. Bár ez az Európa-szerte általánosan alkalmazott tétel más magyarországi misszálékban is előfordult, jellemző allelujánk e napon a valószínűleg magyar eredetű *All. Honor virtus* volt.

Nem ismeri a többi magyarországi misszále a gnieznói forrás Mindenszentek napjára előírt allelujáját: *All. Venite ad me omnes qui laboratis*. E napon a központi

¹⁷ Szendrei Janka: *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Akadémiai doktori értekezés, Budapest 2002. kézirat 249–250.

magyar régió egyházmegyés forrásai az *All. O quam gloriosum est regnum*-ot adják: ismert szöveget egy sajátos, csak nálunk dokumentált dallamra.

Nem szokásos a többi magyarországi misszáléban a Templomszentelés officiumához az *All. Bene fundata* alkalmazása, mint azt — más, ismert tételek mellé — a gnieznói kódex előírja.

Nem végeztünk teljességre törekvő felmérést a gnieznói kódex tartalmában. Csupán az első, alapvető tájékozódást biztosító összehasonlítást kíséreltük meg a középkori magyar egyházmegyés misszálék énekanyaga és a gnieznói misszálé énekanyaga között. Mégis, már így is jelentős eltéréseket találtunk a két hagyomány között, mind a miseénekek készletét, mind azok elosztását illetően. Valószínű, hogy egy következetesen liturgikus szempontú elemzés ennél még sokkal jelentősebb önállóságot állapítana meg.

De vajon biztos-e ezek után is, hogy a gnieznói misszálé azért tér el tartalmában a magyarországi egyházmegyés misszáléktól, mert ágostonos kanonokok szokásait írja le? A fentebb felsorolt, magyar gyakorlat oldaláról nézve „idegen” tételek szinte mind a „római”, pontosabban a kuriális úzust idézik. Ez pedig mégis azt jelentheti, hogy a kézirat a kuriális rítust követő ágostonos remetéknek készült, az ő liturgikus szokásaikat követi. A scriptor e kérdéskört érintő bejegyzésének szóhasználata alapján („liber ... fratrum beati Augustini”) éppúgy gondolhatunk ágostonos kanonokokra, mint remetékre. A kérdés eldöntéséhez a budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. 34 jelzetű, XIV. századi (1334 előtt készült) ágostonosremete-graduáléját olvastam át.¹⁸ Az eredmény az volt, hogy bár a gnieznói misszálé erősen romanizált rítust tartalmaz, s számos tartalmi eleme végső soron a kuriális gyakorlatból származik, egészében véve mégsem felel meg tartalmilag egy rögzített liturgiájú kuriális misszálénak. Az elsorolt, magyar gyakorlattól idegen darabok közül megvolt a kuriális szokásrendben az *All. Laetatus sum* ádvent második vasárnapján, a *Rorate* introitus ádvent negyedik vasárnapján, az *All. Laudate pueri* és az *Effuderunt* traktus Aprószentek napján, a *Confitemini* traktus nagyböjt második vasárnapján, az *All. Venite ad me omnes* Mindenszentek napján.

Mégsem beszélhetünk kuriális rítusról a gnieznói misszálé esetében, mert az elsoroltaknál sokkal fontosabb, szerkezeti jelentőségű pontokon a misszálé anyaga nem felel meg az ott használt elrendezéseknek. Jó szűrőpróbát kínálnak ennek megvilágításához a nagyheti énekrendek, különösen nagypénteké. Nagypénteken a keresztbehozatal a kuriális rítusban csendben történik, s azonnal az *Ecce lignum*, majd a leleplezés követi, csak ezután indul a *Popule meus*, első szakaszában a háromszoros *Agios*-szal. Az adoratio alatt fontos ének a *Crucem tuam*. A katedrális-úzusokban a keresztbehozatal alatt három stációra ta-

¹⁸ *Codices Latini Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis* quos recensuit Ladislaus Mezey. Budapest 1961. 50–51; Szendrei Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest 1981. C 71., vö. 29. és jegyzetei. Újabbán Dózsa Gábor e kódex középkori fiúmei birtoklását mutatta ki. A kuriális rítust követő szerkönyvek tartalmát regionális különbségek nem befolyásolják.

golva már eléneklik a *Popule meus* első szakaszát a háromszoros *Agios*-szal együtt. Ezután következik a leleplezés az *Ecce lignum*-mal, majd az adoratio crucis főéneke, a *Dum fabricator mundi*. E két elrendezés közül a gnieznói misszálé a másodikhoz csatlakozik.

Ugyancsak ellene szólnak a kuriális rendnek a misszálé alleluja-sorozatai. Húsvét hetében öt alleluja közül három más a misszáléban, mint a kuriális szokásrendben. A húsvéti idő vasárnapjain, ahol minden vasárnapra két alleluja (az öt vasárnapra tíz tétel) van rendelve, összesen egy (!) tétel azonos a két úzus között (ez az oktáván az *All. Post dies octo*, amely azonban ugyanúgy jellegzetessége a kuriális rítusnak, mint az esztergominak). A pünkösd utáni vasárnapok alleluja-sorozatai több hasonlóságot mutatnak, hiszen a kuriális rendben és a misszálé rendjében is emelkedő számsorrend szerint haladnak a pszalmikus verzus-szövegek, egy szélesebb, átfogóbb hagyományt követve. Mégis, sok apró repertoárt érintő különbség és sorrendi „elcsúszás” van, például hiába keressük a misszáléban a kuriális rendben elmaradhatatlan *All. Deus qui sedes*-t negyedik, vagy az *All. Cantate Domino*-t a tizenhatodik vasárnapon. A kuriális könyvek a „hosszú” *All. Magnus Dominus*-t adják a nyolcadik vasárnapon, a misszálé a magyarországi forrásokban jól ismert „rövid” *All. Magnus Dominus*-t a hetediken.

A kuriális rítust művelő ágostonos (remete) közösségektől tehát bátran elvitathatjuk a misszálét. De nem lehetséges-e, hogy az mégsem hazai ágostonos-kanonok-tradíciót őriz, hanem azért olyan különleges, mert részben idegen, külföldi mintapéldány alapján készült? Hogy talán mégis a lengyel, helyesebben boroszlói scriptor előtt feküdtek más, külföldi mintakönyvek is? Végül ez utóbbi feltételezéseket elvetettük, a magyar szentek misszálébéli kultuszára s további magyar énektételek jelenlétére gondolva, s tudva, hogy mellettük a korpuszban egyetlen kiemelkedő lengyel vagy sziléziai szentet sem találunk. De nem is valószínű, hogy egy scriptornak, még ha hivatásos másoló is, feladata lett volna különböző liturgikus hagyományok ötvözése. Tudható más oldalról az is, hogy az ágostonos kanonokrendek a regionális–egyházmegyes és a nemzetközi „reformrendi” hagyományok ötvözésének útján jártak. Liturgiájuk a részleteket illetően azonban még feltáratlan, benne a regionális és rendi, intézményi hagyaték aránya homályban van.

Mit tudunk a könyv sorsáról?

A tartalmi elemzések azt sugallták, hogy a misszálé magyarországi mintakönyv alapján készült, és magyarországi kolostor (prépostság) volt a rendeltetési helye, valószínűleg a zágrábi egyházmegye területén. Vajon valóságosan használták is ebben a kolostorban? Vajon eljutott-e a könyv oda, ahova eredetileg szánták? Vagy a wrocławai scriptor munkája valamely okból ott maradt Lengyelországban, majd idővel bekerült a gnieznói székesegyház archívumába?

Valóságos használatra több tényező is utal. Így arra mutatnak a lapszélre utólag került liturgikus bejegyzések: például a *Memento nostri* ádvent negyedik vasárnapjára való introitus, vagy Szent Adalbert orációja. Vagy arra mutat a kódex végét alkotó egész összefüggő függelékes rész is, egy olyan „sűrített” liturgikus fejezet, mely a misszále tartalmát egy másik rítushoz hivatott adaptálni a XVI. században, s divattételeken kívül lényegében csak e másik rítus fontos eltérő pontjait rögzíti. De vannak nyomai a régi, XIV–XV. századfordulón folyó használatnak is. Ezek arra utalnak, hogy a wroclawi scriptor által befejezett könyv célhoz ért, s legelőször Magyarországon forgatták. Korai használói bejegyzés ugyanis az egész hangjelzés — egy olyan hangjelzés, amely csak Magyarországon volt gyakorlatban: az esztergomi (magyar) notáció. Ezt a misszáléban félkurzív írásként alkalmazták, mint az a misszále könyvműfajban általánosan jellemző szokás.¹⁹

Nicolaus scriptor úgy készítette el munkáját, hogy az üres kottavonalakat beszerkesztette a megfelelő szövegek fölé. Kottát azonban már nem tett rájuk — azt a kor szokása szerint rábízta a használókra. Okosan, hiszen a mise papi recitációinak tónusa nagymértékben függött a helyi szokásoktól.²⁰ Hogy a scriptor meddig haladt munkájával, az jól megfigyelhető azokon az oldalakon, melyeken végül nem került a sorokba notáció, hanem üres kottasorok maradtak a szöveg fölött. A kottaszisztéma kialakítása még megfelel a Wrocław környéki régió szokásainak: a scripturához szánt segédvonalak is be vannak kombinálva a kottavonalak közé. Minden egyéb, ami magához a kottaíráshoz tartozik, a magyarországi gyakorlatnak felel meg, legfőképpen a neumaformák, de még a custos hiánya is. Fontos tény, hogy a kottaírás több kéztől származik, kivitelezése megoszlik a használók között. Vannak a notáció bejegyzői között művelt kottaírók, s vannak egészen egyszerűek is, akik sok hibával dolgoznak. Világos a tanúságuk, miszerint munkájuk nem a scriptor műve.

Vajon miért kellett a XIV. század végén egy zágrábi egyházmegye területén tevékenykedő kolostor számára Wrocławból rendelni scriptor-munkát? Vajon Zágrábban és környékén nem működött elég kódex-másoló?

Többféle magyarázat is kínálkozik. Gondolhatnánk esetleg a megrendelő személyes kapcsolataira, ezeket azonban inkább kissé későbbi években jellemezte a lengyel orientáció. A megrendeléskor Bebek Orsolya még a Délvidéken érdekelt prodivízi Mikcs neje volt. Annyi bizonyos, hogy a hivatásos városi scriptorok, a Stuhlschreiberek vagy katedrális scriptorok a középnémet és sziléziai területeken nagy számban és szakmájukat magas színvonalra fejlesztve,

¹⁹ Szendrei Janka: „A magyar notáció története”, in *Középkori hangjegyírások Magyarországon*. Budapest 1983. 13–90., 123–151., 163–308. [Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 4.]

²⁰ A középkor végén már tudatosan megkülönböztetik az egyes régiók jellegzetes prefáció-tónusát, s a XVII. században egyenesen „nota seu thonus Zagrabiensis” vagy „nota seu melodia ecclesie Strigoniensis”-ről olvashatunk, lásd *Magyarország zenetörténete*. I. Középkor. Szerk. Rajeczky Benjamin. Budapest 1988. 270.

jól szervezeten működtek. A scriptorok névbejegyzését is ez a hivatásos másolóréteg tette szinte kötelező gyakorlattá. Annyit tehát kijelenthetünk, hogy Wrocław környékén a szakemberkínálat megvolt.

Zágrábban viszont a XIV. század folyamán a kereslet volt nagy. A zágrábi egyházmegyében Gazotti Ágoston püspök kezdeményezésére átfogó liturgikus reformot hajtottak végre, ami együtt járt az összes szerkönyv újraírásával. A város könyvtáiraiban még ma is nagy számban találunk XIV. századi misszálakat — s egyéb liturgikus könyveket —, melyek egymással tartalmilag összefüggenek, s egy utóbb teljesen egységessé vált hagyomány kiindulópontját képezik. A helyi sriptorok talán valóban kevesen lehettek e XIV. századi munkának, a liturgikus könyvek cseréjének végrehajtásához. Ezért távolabbra is mentek Zágrábból a könyvrendelések, helyesebben a könyvek másolását kérő rendelések. Nemcsak a misszálé esetében fordult elő például, hogy Zágrábból wrocławwi scriptort is felkértek. Baboníc Miklós zágrábi püspök (1350–1356) pontifikálójában²¹ a 313. lapon ez olvasható: „Explicit liber ordinarius per manus Johannis Wyriandi de Wratislavia. Amen.” — s ugyanennek a scriptornak keze nyomát más zágrábi kódexen is fel lehet fedezni. De nem véletlen az sem, hogy katedrálisaink közül Zágráb az egyetlen, melynek kóruskönyvei között kvadrátnotációs kódex is előfordult. A helybeliek olykor még a liturgikus reform szerzetes mozgatóit, a domonkosokat is segítségül hívták az új szerkönyvek hangjelzéséhez.

A felfedezett misszálé legérdekesebb titkának megfejtése még hátravan. Ezt a munkát a magam további kutatásaira, s a történész kollégák remélhető önálló vizsgálataira hagyom. A legérdekesebb az lenne, ha megtudhatnánk, pontosan melyik magyarországi, ill. zágrábi egyházmegyés ágostonos prépostság liturgikus könyvére figyeltünk fel. A szóbajöhető központok száma nem nagy, s talán a könyv liturgikus tartalmának további elemzése, majd a megfelelő összehasonlítások elvezethetnek a megoldáshoz. Az ágostonos kanonokok ugyanis nem alkottak egységes rendet — közülük a Délvidéken például a Szent Sír ágostonos kanonokrend jutott viszonylag nagyobb jelentőségre (központ: Glogonca). Nem lehetetlen, hogy ennek a rendnek — lengyel források segítségével — körvonalazható lesz a miseliturgiája, s akkor a misszálé rítusát is jobban megértve dönthetünk közvetlen hovatarozásáról. S talán még arra is fény derül, hogy milyen úton jutott magyarországi használat után vissza Lengyelországba: családi kapcsolatokon keresztül, vagy előbb rendi útvonalon esetleg Miechówba, s csak onnan Gnieznóba? E ponton számunkra is fontossá válik a XVI. századi lengyel függelék liturgikus elemzése: vajon ez az anyag a gnieznói katedrális rítusát, vagy valamelyik kanonokrend úzusát őrzi?

Végezetül megállapíthatjuk, hogy az elemzések eredménye, bár gyarapította a magyarországi középkori forrásállományt, nem tette szegényebbé a lengyel

²¹ Zagreb, Biblioteca Metropolitana MR 25, lásd Dragutin Kniewald: „Zagrebački liturگیjski kodeksi XI–XV. stoljeća”, in *Croatia Sacra*. Zagreb 1940. 23–26.

hagyományt sem. Ugyanazon a könyvön osztozunk: a scriptor-munkán kívül speciálisan hazai liturgikus anyagok misszáléhoz csatolt gyűjteményét mondhatják magukénak a lengyel kollégák, bár nem a XIV. századból.

Függelék: a misszále alleluja-sorozatai

Húsvét oktavája (graduále-versek és alleluják)

- Fer 2: Gr.V. Dicant nunc — All. Angelus Domini – Respondens
 Fer 3: Gr.V. Dicant nunc — All. Christus resurgens (lapszélen: Angelus Domini)
 Fer 4: Gr.V. Dexter a Domini — All. In die resurrectionis meae... Galilaeam
 Fer 5: Gr.V. Lapidem — All. Eduxit Dominus populum
 Fer. 6: Gr.V. Benedictus — All. Dicite in gentibus
 Sabb: All. Haec dies — All. Laudate pueri — Sit nomen

A húsvéti idő allelujái

- Dom 1. All. Surrexit Christus qui creavit omnia — All. Post dies octo
 Dom. 2. All. Crucifixus surrexit a mortuis — All. Surrexit pastor bonus qui posuit
 Dom. 3. All. Surrexit Dominus vere et apparuit Petro — All. Modicum... et videbitis me
 Dom. 4. All. Cum autem venerit ille Spiritus veritatis — All. Vado... quo vadis
 Dom. 5. All. Surrexit Altissimus de sepulchro — All. Usquemodo... accipietis

A pünkösd utáni vasárnapok allelujái

1. All. Verba mea
2. All. Deus iudex iustus
3. All. Diligam te Domine
4. All. Domine in tua virtute
5. All. In te Domine speravi
6. All. Omnes gentes
7. All. Magnus Dominus et laudabilis valde in civitate (!)
8. All. Eripe me
9. All. Te decet hymnus
10. All. Attendite
11. All. Exsultate
12. All. Domine Deus salutis
13. All. Domine refugium
14. All. Venite exsultemus (1 vers)
15. All. Quoniam Deus magnus
16. All. Paratum cor
17. All. In exitu Israel
18. All. *Timebunt gentes*
19. All. Dexter a Dei
20. All. *Confitemini Domino et invocate*
21. All. In exitu Israel (másodsor?)
22. All. De profundis
23. All. De profundis etc.

plura actionem.

Communicantes et
 diem sacrificii
 unum celebrantes quod
 dominus in unige-
 nitus filius unigeni-
 tui fragilitatis tue
 substantiam in glie
 tue dextera collocavit
 et in memoriam tue
 venientes in primis
 glorie semper virginis
 marie genitricis et
 uterum dei admi-
 nistri ihesu christi. Sed et
 tractatum apostolorum
 petri et pauli rationum
 in die penthecostes
 prefationum

Perpetua dominum

b
 f. s.

pram qui ascendens

sup omnes celos

sedensq ad dexteram

patris in unum spu

sanctum hodie

die in filios adoptio-

nis effudit suam pe-